

Comparative Study of Jihadist New-Salafism in Sunni Islam and Shi'i New-Salafism (with Emphasis on al-Qaeda, ISIS, and the Tafkik School)

Aref Barkhordari¹, Mahdi Zarei^{2*}

¹ Assistant Professor, Department of Political Thought, Faculty of Education and Islamic Thought, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: arefbarkhordari@ut.ac.ir

² Corresponding author: Master's degree in Political Thought, Faculty of Education and Islamic Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: zareimahdi998@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
30 May 2025
Revised version
received:
12 August 2025
Accepted:
7 October 2025
Available online:
13 April 2026

Keywords:
New-Salafism,
al-Qaeda,
ISIS,
literalism,
Tafkik School

ABSTRACT

Objective:

In recent decades, the rise of New-Salafi movements across the Islamic world has generated significant challenges, including intensified Islamophobia and deepening sectarian polarization. Within Sunni Islam, New-Salafism represents a radical current characterized by hostility toward the West, the promotion of Islamic fundamentalism, and strict adherence to scriptural literalism. Al-Qaeda and ISIS are the most prominent manifestations of this trend, sharing considerable overlap in areas such as enemy identification, conceptions of jihad, and models of governance. Within Shi'ism, the emergence of classical Salafism is structurally hindered by doctrinal elements such as the forward-looking concept of *zuhūr* (eschatological advent). Nevertheless, certain intellectual currents—most notably the Tafkik School—display partial affinities with New-Salafism due to their strong textualism and susceptibility to fundamentalist influences. This study conducts a comparative analysis of New-Salafism in Shi'i and Sunni contexts, focusing on al-Qaeda, ISIS, and the Tafkik School. It examines their intellectual foundations across six analytical axes: (1) reason and textual authority, (2) engagement with modernity, (3) jihad, (4) enemy recognition, (5) governance and political freedoms, and (6) justice. The findings suggest that while al-Qaeda and ISIS share substantial New-Salafi principles, the Tafkik School—due to its distinct epistemological framework—exhibits only limited resemblance to these Sunni jihadist movements.

*Cite this article: Barkhordari, Aref; Zarei, Mahdi (2026) "Comparative Study of Jihadist New-Salafism in Sunni Islam and Shi'i New-Salafism (with Emphasis on al-Qaeda, ISIS, and the Tafkik School)", *Fasl' nāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 56, (1): 87-114, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2026.394187.1008356>

Introduction

In recent decades, the Islamic world has witnessed the emergence of intellectual and political movements that fall under the broad category of New-Salafism. These movements, marked by radical approaches to scriptural interpretation and a revivalist turn toward early Islamic models, have produced unprecedented challenges both within Muslim societies—manifesting in sectarian fragmentation and violence—and on the global stage through Islamophobia and regional instability. Their shared methodological foundation lies in an epistemology rooted in extreme textualism and the rejection of rationalist hermeneutics. Within Sunni Islam, New-Salafism has primarily taken jihadist forms, most notably represented by al-Qaeda and ISIS. With their emphasis on armed jihad and rigid interpretations of religious doctrine, these groups have become among the most pressing ideological and security concerns of the contemporary era. In Shi‘ism, because of its distinct theological and jurisprudential foundations—particularly the doctrine of eschatological expectation—the evolution of classical Salafism in its Sunni form is structurally implausible. Nonetheless, certain Shi‘i intellectual currents, due to their textualist and literalist tendencies, have been interpreted as approximating a form of Shi‘i New-Salafism. Among these, the Tafsik School—especially in the writings of Muhammad-Reza Hakimi—advocates for a strict separation between the teachings of the Ahl al-Bayt (‘a) and philosophical or mystical traditions, embraces a type of hadith-centrism, and reflects influences from Shi‘i fundamentalist movements such as Fadā’iyān-e Islam. The New-Salafi dimension of this school lies not in political or military activism but in its epistemological orientation: an unwavering commitment to primary texts, coupled with a rejection of philosophical and rational methods of religious understanding. Despite the differences in its social and political expression, this orientation renders the Tafsik School intellectually comparable to Sunni New-Salafism. The present study therefore aims to identify and comparatively analyze the components of jihadist New-Salafism within Sunni Islam (al-Qaeda and ISIS) and Shi‘i New-Salafism (the Tafsik School). It addresses the central question: *What are the New-Salafi perspectives in Shi‘ism (the Tafsik School) and Sunnism (al-Qaeda and ISIS), and what similarities and differences emerge across the selected analytical axes?*

Literature Review

Jihadist New-Salafism in Sunni Islam has attracted significant scholarly attention. Mehdi Farmanian’s *The Dream of the Caliphate* provides a comprehensive examination of Salafi movements—including al-Qaeda and ISIS—and analyzes their doctrinal foundations and takfiri worldview (Farmanian, 2023). Similarly, Mohammad-Reza Ageshteh’s article, “Explaining the Foundations of Takfir Thought in Takfiri Movements,” investigates *takfir* as an ideological pillar and examines its political and theological implications (Ageshteh, 2017). Mohammad Qaneei and colleagues, in “A Comparative Study of the Concept of Jihad in Salafism and New-Salafism and Its Impact on Middle Eastern Political Developments,” explore transformations in the concept of jihad and their geopolitical consequences (Qaneei et al., 2020). Reza Ekhtiari Amiri and co-authors also compare al-Qaeda and ISIS in “A Comparative Study of the Terrorist Groups al-Qaeda and ISIS” (Ekhtiari et al., 2020). Further contributions include the work of

Seyyed Asghar Keyvan Hosseini and Tayebeh Mohammadi-Kia, whose article “The Concept of the State in ISIS Discourse” analyzes ISIS’s proposed alternative to the modern state and its efforts to re-establish a caliphal order (Keyvan Hosseini & Mohammadi Kia, 2017). Additionally, Mohammad Sasani’s article on the conceptual transformation of the *ummah* in jihadist and New-Takfiri Salafism addresses the regional implications of these conceptual shifts (Sasani, 2017). Together, these works deepen our understanding of the ideological and operational features of Sunni New-Salafism.

In contrast, comparative studies examining New-Salafism across Sunni and Shi‘i traditions are relatively scarce. Concerning the Tafkik School and Hakimi’s intellectual legacy, Kiwan Soleimani and colleagues analyze “The Epistemological Foundations and Social Contexts of Muhammad-Reza Hakimi’s Theory of Justice” (Soleimani et al., 2022), while Abdollah Nazarzadeh Oghaz discusses the political aspects of Hakimi’s thought (Nazarzadeh, 2021). Despite these contributions, there remains no comprehensive comparative analysis that simultaneously examines Sunni jihadist New-Salafism (al-Qaeda and ISIS) alongside Shi‘i New-Salafism (the Tafkik School). The present study seeks to fill this scholarly gap by comparing these three movements across their principal ideological dimensions.

Methodology

This research adopts an analytical-comparative methodology. Comparative analysis is not limited to the identification of similarities or differences; rather, it seeks a deeper and more holistic understanding of phenomena through structured juxtaposition (Ali Khani et al., 2010:145). Data were collected through library research and examination of primary and secondary sources relating to each movement, with emphasis on their ideological content. The analysis begins by outlining the theoretical foundations of New-Salafism, followed by an examination of the doctrines of al-Qaeda, ISIS, and the Tafkik School—especially the writings of Hakimi—across six key axes: Reason and textual authority; Engagement with modernity; Jihad; Enemy recognition; Governance and political freedoms and Justice. The similarities and differences across these movements are then assessed comparatively.

Rationale for the Comparative Framework

Al-Qaeda and ISIS are selected as the most prominent exemplars of Sunni jihadist New-Salafism in the contemporary period, as they fuse traditional Salafi discourse with forms of modern fundamentalism. In the Shi‘i context, the Tafkik School and Hakimi’s writings are chosen due to their textualism, literalism, and resonance with broader Shi‘i fundamentalist tendencies. The six analytical axes—reason and text, modernity, jihad, enemy recognition, governance and political freedoms, and justice—constitute the core of New-Salafi ideology in both traditions and enable substantive comparison of their intellectual foundations. These axes encompass crucial conceptual and practical dimensions fundamental to understanding how these movements approach religion, society, and political authority. The findings are ultimately presented in a comparative table to offer a clear and comprehensive overview of New-Salafism within the Islamic world and the challenges it poses.

Conclusion

The findings suggest that while al-Qaeda and ISIS share substantial New-Salafi principles, the Tafsik School—due to its distinct epistemological framework—exhibits only limited resemblance to these Sunni jihadist movements.

مطالعه تطبیقی نوسلفی گری جهادی در اهل سنت و نوسلفی گری شیعی (با تأکید بر القاعده، داعش و مکتب تفکیک)

عارف برخوردار^۱، مهدی زارعی^۲

^۱ استادیار گروه اندیشه سیاسی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: arefbarkhordari@ut.ac.ir

^۲ نویسنده مسئول: دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اندیشه سیاسی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: zareimahdi998@gmail.com

اطلاعات مقاله چکیده

در چند دهه اخیر، ظهور جریان‌های نوسلفی در جهان اسلام، چالش‌هایی مانند اسلام‌هراسی و فرقه‌گرایی را به وجود آورده است. در تسنن، نوسلفی‌گری جریانی افراطی است که با خشونت علیه غرب، ترویج بنیادگرایی اسلامی و اطاعت مطلق از نصوص دینی شناخته می‌شود. القاعده و داعش از بارزترین نمونه‌های نوسلفی‌گری در تسنن هستند که در زمینه‌هایی مانند دشمن‌شناسی، جهاد و حکومت با یکدیگر هم‌پوشانی دارند. در مذهب تشیع، به دلیل وجود مفهوم ظهور و نگاه رو به جلو، ایجاد سلفی‌گری به شکل سنتی دشوار است. با این حال، مکاتبی مانند مکتب تفکیک به دلیل نص‌گرایی و تأثیرپذیری از بنیادگرایی، شباهت‌هایی به نوسلفی‌گری دارند. این پژوهش به بررسی تطبیقی نوسلفی‌گری در دو مذهب شیعه و سنی با تمرکز بر سه جریان: القاعده، داعش و مکتب تفکیک، به شکل تحلیلی-تطبیقی، در شش محور عقل و نص، نسبت با مدرنیته، جهاد، دشمن‌شناسی، حاکمیت و آزادی‌های سیاسی، و عدالت به اندیشه‌های آن‌ها می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در حالی که القاعده و داعش در بسیاری از اصول نوسلفی‌گری اشتراک دارند، مکتب تفکیک به دلیل تفاوت‌های عمیق در مبانی اندیشه، شباهت خاصی به این دو جریان ندارد.

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۳/۰۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۵/۲۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۱۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۲۴

کلیدواژه‌ها:

نوسلفی،
القاعده،
داعش،
ظاهرگرایی،
مکتب تفکیک

* **استناد:** برخوردار، عارف؛ زارعی، مهدی (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی نوسلفی‌گری جهادی در اهل سنت و نوسلفی‌گری شیعی (با تأکید بر القاعده، داعش و مکتب تفکیک)، *فصلنامه سیاست*، ۵۶ (۱)، ۸۷-۱۱۴.
<http://doi.org/10.22059/JPQ.2026.394187.1008356>

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، جهان اسلام شاهد ظهور و گسترش جریان‌های فکری و سیاسی است که تحت عنوان نوسلفی‌گری قابل طبقه‌بندی هستند. این جریان‌ها، با رویکردهای افراطی و بازگشت‌گرایانه، چالش‌های بی‌سابقه‌ای را هم در سطح داخلی جوامع اسلامی (تفرقه و خشونت) و هم در سطح بین‌المللی (اسلام‌هراسی) به وجود آورده‌اند. وجه مشترک این جریانات، در بهره‌برداری از یک نوع نسبتاً مشابه از روش‌شناسی و معرفت‌شناسی خاص نهفته است که بر نص‌گرایی افراطی و رد عقلانیت تأکید دارد. در میان اهل سنت، نوسلفی‌گری عمدتاً به اشکال جهادی ظهور یافته که از برجسته‌ترین نمونه‌های آن می‌توان به القاعده و داعش اشاره کرد. این جریان‌ها، با تأکید بر جهاد مسلحانه به یکی از مهم‌ترین معضلات امنیتی و فکری دوران معاصر تبدیل شده‌اند.

در مذهب تشیع، به دلیل مبانی کلامی و فقهی متفاوت، از جمله وجود مفهوم انتظار، بروز سلفی‌گری به شکل اهل سنت محال است. با این حال، برخی جریانات فکری در تشیع، به واسطه شباهت‌هایی در رویکردهای نص‌گرایی و ظاهرگرایی، به‌مثابه گونه‌ای از سلفی‌گری شیعی معرفی می‌شوند. در میان این جریانات، مکتب‌تفکیک، به ویژه در اندیشه‌های حکیمی، با تأکید شدید بر تفکیک معارف اهل بیت (ع) از فلسفه و عرفان، نوعی حدیث‌گرایی، و همچنین تأثیرپذیری از جریان‌های شیعی دارای رویکردهای انقلابی (فدائیان اسلام)، در چارچوب نوسلفی‌گری قابل ارزیابی توجه نوسلفی‌گرایانه این جریان، نه در ماهیت یک جریان سیاسی-نظامی، بلکه در رویکرد معرفت‌شناسانه و بنیادگرایانه به منابع اولیه و رد روش‌های عقلی و فلسفی در فهم دین نمود می‌یابد که آن را، با وجود تفاوت در ظهور و بروز، در محورهای فکری و معرفتی با نوسلفی‌گری اهل سنت قابل مقایسه می‌سازد. تأکید می‌شود که نقطه مشترک هر سه جریان (القاعده، داعش و مکتب‌تفکیک) در این پژوهش، نه عملیاتی و ساختار سازمانی، بلکه رویکرد و مبانی آن‌ها است که هم از نوعی معرفت‌شناسی خاص بهره می‌برند و هم از بنیادگرایی اسلامی (چه شیعی و چه سنی) متأثر شده‌اند.

بر این اساس، این پژوهش با هدف اصلی شناسایی و بررسی تطبیقی مؤلفه‌های نوسلفی‌گری جهادی در اهل سنت (القاعده و داعش) و نوسلفی‌گری شیعی (مکتب‌تفکیک) شکل گرفته است. این مقاله می‌کوشد تا با پاسخ به این پرسش اصلی که: آراء نوسلفی در تشیع (مکتب‌تفکیک) و تسنن (القاعده و داعش) در محورهای مورد مطالعه چیست و چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟ به این خأ پژوهشی پاسخ دهد.

۲. روش پژوهش

این پژوهش از منظر روش‌شناسی، تحلیلی-تطبیقی است و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش مطالعه تطبیقی استفاده شده است. مراد از مطالعه تطبیقی، نه صرف مقایسه، نه مقایسه با هدف کشف یکسانی، و نه مقایسه با هدف کشف اختلاف‌هاست؛ بلکه مطالعه تطبیقی، شناخت عمیق‌تر و جامع‌تر مسائل در پرتو مقایسه است و مراد از مقایسه، توصیف دقیق و تبیین علمی مواضع خلاف و مواضع وفاق است (Ali Khani, et.al, 2010: 145). داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل اسناد و متون مربوط به هر جریان گردآوری شده‌اند.

نحوه تحلیل بدین صورت است که پس از تبیین مبانی نظری نوسلفی‌گری، آراء و اندیشه‌های القاعده، داعش، و مکتب‌تفکیک (به ویژه با تمرکز بر آراء حکیمی)، در شش محور کلیدی شامل: ۱. عقل و نص، ۲. نسبت با مدرنیته، ۳. جهاد، ۴. دشمن‌شناسی، ۵. حاکمیت و آزادی‌های سیاسی، و ۶. عدالت مورد واکاوی قرار گرفته و سپس به صورت تطبیقی، شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها در هر محور بیان می‌شود.

این پژوهش، القاعده و داعش را به عنوان برجسته‌ترین نمونه‌های نوسلفی‌گری جهادی تسنن در دوران معاصر برگزیده است که سنت سلفی‌گری را با بنیادگرایی مدرن تلفیق کرده‌اند. در تشیع نیز، مکتب‌تفکیک و آراء حکیمی، به دلیل نص‌گرایی، ظاهرگرایی و تأثیرپذیری از رویکردهای بنیادگرایانه شیعی، نماینده نوسلفی‌گری شیعی معرفی شده است. همچنین انتخاب شش محور عقل و نص، نسبت با مدرنیته، جهاد، دشمن‌شناسی، حاکمیت و آزادی‌های سیاسی و عدالت، به دلیل تشکیل هسته مرکزی ایدئولوژی نوسلفی‌گری در هر دو سنت و امکان مقایسه بنیادین میان مبانی فکری این جریان‌هاست.

۳. پیشینه پژوهش

پدیده نوسلفی‌جهادی در اهل سنت، کانون توجه بسیاری از پژوهش‌های اخیر بوده است. کتاب «رویای خلافت» مهدی فرمانیان به تحلیل جامع اندیشه‌های جریان‌های سلفی، از جمله القاعده و داعش می‌پردازد و مبانی فکری و رویکردهای تکفیری آن‌ها را بررسی می‌کند (Farmanyan, 2023). در همین راستا، مقاله محمدرضا آگشته با عنوان «تبیین و شناخت مبانی تفکر تکفیر در عقاید جریان‌های تکفیری»، به واکاوی مفهوم «تکفیر» به عنوان مبانی ایدئولوژیک جریان‌های تکفیری می‌پردازد و کارکرد آن را در مواجهه با مخالفان تشریح می‌کند (Ageshteh, 2017). همچنین محمد قانعی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی رویکرد به مفهوم جهاد در سلفیه و نوسلفیه و تأثیر آن بر تحولات سیاسی خاورمیانه»، تحول مفهوم جهاد و پیامدهای آن را مورد بحث قرار داده‌اند (Qaneei, et.al, 2020). دکتر رضا اختیاری امیری و همکاران نیز در

مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی گروه‌های تروریستی القاعده و داعش» به مقایسه وجوه تشابه و تمایز این دو جریان پرداخته‌اند (Ekhtiari, et.al, 2020). سید اصغر کیوان حسینی و طیبیه محمدی‌کیا در مقاله‌ی «مفهوم دولت در گفتمان داعش»، به تحلیل ایده آلترناتیو داعش در قبال دولت مدرن و تلاش آن برای تحقق خلافت پرداخته‌اند (Keyvan Hosseini, Mohammadi, 2017). علاوه بر این، محمد ساسانی در مقاله «بررسی تحول مفهومی امت در اندیشه سلفیه‌جهادی به نوسلفیه تکفیری و تأثیر آن بر خاورمیانه عربی»، به بررسی چگونگی تغییر مفهوم امت رابطه آن با تأثیرات منطقه‌ای آن پرداخته است (Sasani, 2017). این مطالعات به درک عمیق‌تری از این پدیده یاری رسانده‌اند.

با وجود تمرکز گسترده بر نوسلفی‌گری در اهل سنت، مطالعات تطبیقی میان این جریان‌ها و پدیده‌های مشابه در تشیع محدودتر است. در زمینه مکتب‌تفکیک و آرای حکیمی، کیوان سلیمانی و همکاران در مقاله‌ای به «مبانی معرفتی و زمینه‌های اجتماعی نظریه عدالت محمدرضا حکیمی» پرداخته و بنیان‌های فکری وی را بررسی کرده‌اند (Soleimani, et.al, 2022). همچنین، عبدالله نظرزاده اوغاز در مقاله‌ای تحت عنوان «مبانی و اندیشه سیاسی محمدرضا حکیمی»، به شرح ابعاد اندیشه سیاسی این متفکر مکتب‌تفکیک پرداخته است (Nazarzadeh, 2021). با این حال، یک پژوهش تطبیقی جامع که به صورت همزمان، نوسلفی‌گری جهادی در اهل سنت (القاعده و داعش) را با نوسلفی‌گری شیعی (مکتب‌تفکیک) مورد مقایسه قرار دهد، صورت نگرفته است.

۴. مبانی نظری

۴.۱. سلفیه و نوسلفیه در اهل سنت

سلفیه به جریانی فکری اطلاق می‌شود که بر بازگشت به آموزه‌های اصیل و سیره سه نسل نخست مسلمانان تأکید دارد (Allahbedasti, 2020: 35). این رویکرد ریشه در اندیشه‌های ابن‌حنبل دارد، اما با تفکرات ابن‌تیمیه، هویت مستقل یافت. ابن‌تیمیه با روشی نقل‌گرایانه و ظاهرگرایانه، برای حدیث جایگاه والایی قائل بود. پس از او، اندیشه‌هایش توسط محمد بن عبدالوهاب در قرن دوازدهم هجری احیا شد. عبدالوهاب با رویکردی خشن، به تأسیس حکومت آل سعود کمک کرد (Farmanyan, 2016: 18; Osman, 1993: 44).

سلفی‌گری تنها به رویکرد متن‌گرا (وهابیت) محدود نمی‌شود. رویکرد زمینه‌گرا، که به شرایط اجتماعی جوامع اسلامی توجه دارد، توسط سیدجمال‌الدین اسدآبادی آغاز شد و با مفهوم بنیادگرایی هم‌سو است (Hoshangi, Pakatchi, 2014: 131-177). رشیدرضا با تلفیق این دو رویکرد (متن‌گرا و زمینه‌گرا)، پایه‌گذار روشی نو شد که بر تأسیس اخوان‌المسلمین تأثیر بسیاری

گذاشت. این جریان با نفوذ اندیشه‌های سیدقطب به رادیکالیسم گرایید (Movassaghi, 2021: 143-171). سیدقطب با آثارش، جوامع معاصر را جاهلی نامید و بر لزوم جهاد برای برپایی جامعه اسلامی تأکید کرد (Sayed Qutb, 2018: 10).

نوسلفیه حاصل تلفیق سلفیه سنتی وهابیت با افکار بنیادگرایانه سیدقطب است (Naeimiyan, 2007: 101). این تلفیق در عربستان و مصر شکل گرفت و در نهایت در افغانستان به بار نشست. با آغاز جنگ افغانستان، شخصیت‌هایی مانند عبدالله عزام، بن‌لادن و ایمن الظواهری تحت تأثیر این دو منبع فکری، چارچوبی اعتقادی با محوریت جهاد را توسعه دادند که به پیدایش سلفیه‌جهادی (نوسلفیه) منجر شد (Pohly, Duran, 2006: 48).

بن‌لادن با القاعده، کانونی برای تجمع پیروان نوسلفیه فراهم کرد. پس از آن، داعش به عنوان دومین جریان بزرگ نوسلفی ظهور کرد. نطفه داعش توسط زرقاوی در عراق کاشته شد که هدف اصلی‌اش مبارزه با شیعیان و تشکیل حکومت اسلامی بود. پس از مرگ زرقاوی، پیروانش در سال ۲۰۰۶ «دولت اسلامی» را اعلام کردند. ابوبکر البغدادی دومین رهبر این گروه بود که با ورود به سوریه، نام آن را به دولت اسلامی عراق و شام (داعش) تغییر داد (McCants, 2020: 28-40).

۲.۴. سلفیه و نوسلفیه در تشیع

برخلاف اهل سنت که به گذشته (سلف) نگاه دارند، شیعیان با مفهوم انتظار، نگاهی رو به آینده دارند. این تفاوت بنیادین، جستجوی سلفی‌گری در تشیع را دشوار می‌سازد (Enayat, 2019: 53). با این حال، در تاریخ فقه شیعه، گرایش‌های حدیث‌گرا وجود داشته‌اند که بر ظاهر نصوص تأکید داشتند و به اجتهاد عقلی بی‌توجه بودند (Modrasi, 1989: 37). این جریان‌ها که توسط شهرستانی به‌مثابه سلفیه شیعی معرفی شدند (Al-Shahrestani, n.d.: 147)، همواره توسط فقهای اصولی به چالش کشیده شدند؛ اما ظرفیت‌های نص‌گرایی و ظاهرگرایی در فقه شیعه، امکان بروز مجدد این گرایش‌ها را فراهم آورده است.

در دوره معاصر، جریان‌هایی مانند انجمن حجتیه، شیرازی و قرآنیون به این سمت گرایش پیدا کرده‌اند. با این وجود، هیچ‌کدام از این جریان‌ها به دلیل عدم ارتباط با بنیادگرایی، نمی‌توانند در قالب نوسلفیه قرار گیرند. شرطی که تنها در مورد مکتب‌تفکیک صدق می‌کند.

۲.۴.۱. وجه تطبیق نوسلفی‌گری با مکتب‌تفکیک

اگر سلفی‌گری را بازگشت تاریخی به سیره سلف صالح بدانیم، هیچ جریان شیعی سلفی نیست. اما اگر سلفی‌گری را صرفاً از منظر روش‌شناسی و معرفت‌شناسی بررسی کنیم، مکتب‌تفکیک با

ریشه‌گیری از مکتب معارفی گونه‌ای از سلفی‌گری شیعی محسوب می‌شود که همچون دیگر جریان‌های حدیث‌گرا و اخباری‌گری بر ظاهر نصوص تأکید شدید دارد (Jafariyan, 2017: 1104). این رویکرد، آنها را به لحاظ معرفت‌شناسانه به سلفیه نزدیک می‌کند. آنچه این مکتب را فراتر از یک سلفی‌گری معرفتی برده و به نوسلفی‌گری نزدیک می‌سازد، پیوند آن با دغدغه‌های اسلام سیاسی است. برخلاف اسلاف خود (مانند میرزا مهدی اصفهانی) که از سیاست دوری می‌کردند، حکیمی تلاش کرد مکتب تفکیک را با نگاهی سیاسی بازتعریف کرده و نظریات سیاسی ارائه دهد. این رویکرد سیاسی، با تأثیرپذیری او از فدائیان اسلام تقویت شد (Jafariyan, 2017: 1106). از آنجا که فدائیان اسلام به عنوان همتای ایرانی اخوان المسلمین شناخته شده (Enayat, 2019: 170) و یک جریان بنیادگرای شیعی قلمداد می‌شوند، می‌توان گفت مکتب تفکیک با تلفیق رویکردهای نص‌محور و ظاهرگرایانه با یک رویکرد بنیادگرایانه، در چارچوب نوسلفی‌گری شیعی قابل ارزیابی است.

۵. یافته‌ها: بررسی تطبیقی

در اهل سنت دو جریان القاعده و داعش، و در تشیع مکتب تفکیک معرفی شده است. در ادامه تلاش می‌شود مؤلفه‌های عقل و نص، نسبت با مدرنیته، دشمن‌شناسی، جهاد، حاکمیت و عدالت به ترتیب و به شکل منسجم در اسلوب جریان‌ات مذکور مطرح و مقایسه شود.

۵.۱. عقل و نص

در تمام اندیشه‌های سلفی اهل سنت چهار ویژگی بارز قابل تشخیص است: نقل‌گرایی افراطی، حدیث‌گرایی، ظاهرگرایی و حس‌گرایی. این رویکردیکسان روش‌شناسانه و معرفت‌شناسانه، در جریان‌های جهادی القاعده و داعش نیز به وضوح قابل مشاهده است که شدیداً تحت تأثیر ابن‌تیمیه است.

در این رویکرد، عقل در مسائل روزمره زندگی کاربرد دارد، اما به عنوان یک منبع مستقل در حوزه الهیات جایگاهی ندارد. بالاترین مقام عقل، فهم دقیق از متون دینی و سخنان سلف است. ابن‌تیمیه بر این باور است که شرع، به عنوان کلام الهی، نیازی به اثبات عقلانی ندارد. او برای تفکیک دقیق تر نقش عقل در فهم دین، دو معنای متفاوت برای عقل قائل است: اول، عقل ذاتی و فطری که در همه انسان‌ها وجود دارد و با شرع منافاتی ندارد؛ و دوم، عقل اکتسابی که از طریق تعلیم و تعلم به دست می‌آید. او معتقد است که هر آنچه با عقل اکتسابی دریافت شود، لزوماً دلیل بر صحت آن نیست و باید با شرع تطبیق داده شود (Allahbedasti, 2020: 140-141).

ابن تیمیه، ضمن اعتراف به نقش عقل در کسب معرفت، برای استدلال عقلی در مقام مناظره و مجادله با مخالفان، جایگاهی قائل است. وی در سلسله مراتب معرفت، عقل را پس از کتاب و سنت و فطرت قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، به نظر او، منبع اصلی معارف دینی، قرآن و سنت است و فطرت نیز به عنوان یک منبع معرفتی مکمل، نقش ایفا می‌کند. ابن تیمیه بر این باور است، در صورتی که منابع اصلی معرفت یعنی کتاب و سنت و فطرت در دسترس باشند، نیازی به استدلال عقلی مستقل نیست. به همین دلیل، وی متکلمان و حکما را که به عقل جایگاهی مستقل می‌دهند و به دنبال کشف حقایق مستقل از وحی هستند، به شدت مورد انتقاد قرار می‌دهد. از نظر ابن تیمیه، اهل حدیث به دلیل تأکید بر نصوص دینی، نزدیک‌ترین فرقه به میراث رسالت هستند (Allahbedasti, 2020: 142).

روش نقلی که بر اساس درک قرآن، سنت نبوی و سنت سلف استوار است، مهم‌ترین روش شناخت نزد نوسلفیه است. قرآن کریم، به عنوان منبع اصلی از چندین جهت حجیت دارد: نخست، محتوای آن از اعجاز و حقانیت برخوردار است؛ دوم، به عنوان کلام خداوند، از هرگونه تحریف مصون مانده است؛ سوم، عصمت پیامبر اسلام، ضامن سلامت انتقال پیام قرآنی است. سنت نبوی، به عنوان تفسیر و تبیین قرآن، از جایگاه ویژه‌ای در اندیشه سلفیه برخوردار است. همچنین سنت سلف صالح، یعنی گفتار و کردار صحابه، تابعین و تابعین تابعین، سومین منبع معرفت دینی در نگاه سلفیه است (Allahbedasti, 2020: 147-155). سیدقطب در این رابطه می‌گوید: «حقیقت از دید سلفی‌ها داده‌ای پیش ساخته و از پیش تدوین شده در نصی است، فراتاریخی و فرازمانی و فرامکانی و بی‌نیاز از تفسیر و تأویل و تأمل. تمام نص محکومات بوده و متشابهی در آن نیست» (Mirahmadi, 2007: 188).

نتیجه این رویکرد عقل‌گریز حس‌گرایی و ظاهرگرایی افراطی در دین است؛ تا آنجا که هرگونه تأویل در دین را رد کرده و هرگونه تفسیر قرآن بدعت پنداشته می‌شود. این اعتقاد در نهایت به تجسم و تشبیه خدا ختم می‌شود؛ تا جایی که خداوند را با چشم قابل رؤیت می‌دانند (البته در قیامت) (Allahbedasti, 2020: 137).

مهم‌ترین شباهت‌های مکتب تفکیک با جریان سلفیه، رویکرد ظاهرگرایانه در فهم متون دینی است. در مکتب تفکیک، در تفسیر نصوص به ظاهر اکتفا شده و از هرگونه تأویل پرهیز می‌شود. حکیمی با تأکید بر ظاهرگرایی معتقد است ظاهر کلام، ملاک اصلی برای فهم منظور گوینده است و هرگونه تلاش برای تأویل این ظاهر، در واقع تخطی از عقل محسوب می‌شود (Soleimani, et.al, 2022: 163).

از آنجا که ظاهرگرایی مشخصه اصلی جریان اخباری است، حکیمی با تأکید بر اهمیت قواعد و اصول در اجتهاد و استنباط احکام، مکتب تفکیک را از اخباری‌گری متمایز می‌کند. به نظر او،

اخباری‌گری تنها به روایات و احادیث استناد می‌کند و از قواعد و اصول اجتهادی استفاده نمی‌برد. این در حالی است که در مکتب‌تفکیک، ضمن تأکید بر ظاهر آیات و روایات، از قواعد و اصول عقلی نیز برای فهم بهتر معارف دینی استفاده می‌شود (Hakimi, 2004: 365-366). با توجه به توضیحات حکیمی، می‌توان گفت ظاهرگرایی در مکتب‌تفکیک به طور عمده در حوزه اصول عقاید مطرح می‌شود، در حالی که در استنباط احکام فرعی، از قواعد و اصول اجتهادی بهره برده می‌شود. در مقابل، ظاهرگرایی در سلفیه، هم در حوزه اصول عقاید و هم در حوزه احکام فرعی، به صورت گسترده اعمال می‌شود.

همچنین رویکرد اصحاب تفکیک به شکل افراطی حدیث‌گرایانه است و در این مسئله با جریان سلفیه مشابه است. اگرچه در منابع، تفاوت‌های بسیاری بین این دو جریان وجود دارد، اما با در نظر گرفتن تعریف محدودی از نقل به عنوان کتاب و سنت (با توجه به برداشت خاص هر جریان)، می‌توان هر دو را در زمره جریان‌ات نقل‌گرا قرار داد. به بیان دیگر، اختلاف اصلی این دو جریان نه در اصل اعتقاد به نقل، بلکه در منابع نهفته است.

بنیاد نظریه تفکیک بر این اصل استوار است که وحی، فلسفه و عرفان سه منبع معرفتی مجزا و ناهمخوان هستند. حکیمی در تبیین این ناهمخوانی، به تنوع و تناقض نظریات بشری در طول تاریخ اشاره می‌کند. وی معتقد است اگرچه فیلسوفان و عرفا مدعی هدایت بشری بوده‌اند، اما تعالیم آن‌ها با یکدیگر و با وحی الهی تناقض‌های فراوانی دارد. به گفته حکیمی، این تعالیم ریشه در طبیعت بشری دارند و نمی‌توانند انسان را به کمال مطلوب برسانند، چراکه انسان خاکی قادر نیست انسان دیگری را به کمال الهی رهنمون سازد (Hakimi, 2009: 19).

حکیمی بر این باور است که اندیشه‌های بشری، به ویژه فلسفه و عرفان، گرچه حاوی نکات ارزشمندی هستند، اما قادر به پاسخگویی تمامی پرسش‌های انسان نیستند. از نظر وی، این اندیشه‌ها به دلیل تمرکز بر ابعاد مادی و دنیوی زندگی، از توجه به ابعاد معنوی و اخروی غافل مانده‌اند. عقل مورد تأکید در این اندیشه‌ها، عقل ابزاری است که تنها به تحلیل پدیده‌های مادی می‌پردازد و از درک حقایق ماورایی ناتوان است. حکیمی معتقد است که رستگاری انسان تنها از طریق پیروی از وحی الهی امکان‌پذیر است. به عبارت دیگر، تنها وحی است که می‌تواند به انسان شناخت کاملی از هستی و جایگاه خود در آن بدهد و راه سعادت را برای او روشن سازد (Hakimi, 2009: 19).

حکیمی، افکار مبتنی بر تصورات ذهنی را محصولی از توهم تعقل می‌داند. در مقابل، او بر این باور است که جریان وحی بر عقلانیت به شکلی ویژه تأکید دارد؛ عقلانیتی که آن را عقل نوری می‌نامد (Hakimi, 2004: 163). به زعم حکیمی، عقلانیت نوری در قالب‌هایی چون تفکر عمیق و تدبر در قرآن و تفقه در احادیث تجلی می‌یابد (Hakimi, 2009: 21). این تمایز بین عقل

ابزاری و عقل نوری یکی از تفاوت‌های مهم مکتب تفکیک با جریان‌اتی است که یا مطلقاً عقل را نفی می‌کنند یا برای آن استقلال قائلند. این تقسیم‌بندی عقل، نشان می‌دهد که رویکرد مکتب تفکیک در مقایسه با سلفیه جهادی، که رویکردی مطلقاً عقل‌گریز دارد، از یک پیچیدگی و تمایز معرفت‌شناختی برخوردار است.

۵.۲. نسبت با مدرنیته

جریان‌های سلفیه جهادی با وجود تفاوت‌هایی که با هم دارند، در مجموع رویکردی یکسان نسبت به مدرنیته و تجلیات آن دارند. در این اسلوب غرب به‌مثابه عصاره جاهلیت مدرن معرفی می‌شود که این عبارت به معنای نادانی و بربریت پیش از اسلام است و اطلاق جاهلیت به غرب مدرن، نشان‌دهنده رد کامل ارزش‌ها و مبانی تمدن غربی است. آن‌ها مدرنیته را نه تنها به دلیل انحراف از اصول توحیدی اسلام، بلکه به دلیل شکست ذاتی آن در تحقق سعادت بشر و همچنین ابزاری برای استعمار غربی می‌دانند. سلفیه جهادی مدرنیته را یک انحراف جامع و تنها راه سعادت بشریت را بازگشت کامل به شریعت اسلامی و توحید خالص معرفی می‌کند. رویکرد انتقادی و ردّی سلفیه جهادی نسبت به ابعاد مختلف مدرنیته، عمدتاً بر پایه مفاهیم کلامی توحید و طاغوت بنا شده که به بخشی از آن اشاره می‌شود.

مقدسی در مقاله «الديمقراطية دين»، دموکراسی را دین غیر دین الله می‌خواند. او مشارکت در پارلمان‌های قانونگذاری را رد می‌کند و مجالس نمایندگی را شرکی می‌داند که باید برای جهاد علیه آن‌ها کوشید. این دیدگاه بر این پایه است که هر کس که در حق قانون‌گذاری خداوند شریک شود، طاغوت است. او تأکید می‌کند که اطاعت از طاغوت در قانون‌گذاری شرک است (Al-Maqdisi, n.d.). همچنین طرطوسی دموکراسی را فتنه عصر می‌نامد و تأکید می‌کند که آمریکا از آن به عنوان بهانه‌ای برای تجاوز و استعمار استفاده می‌کند (Al-Tartusi, 2003). این نشان‌دهنده نقد نه تنها به ماهیت دموکراسی بلکه به سوءاستفاده قدرت‌های مدرن غربی از آن برای اهداف سیاسی و سلطه‌گرانه است.

در نقد مدرنیته سوسیالیستی و کمونیستی، عبدالله عزام از پیشگامان محسوب می‌شود. او کمونیسم را ابزار تخریب‌گر در بشریت عصر جدید و مادی‌گرایانه و ملحدانه می‌داند. عزام کمونیسم را سرطان سرخی می‌خواند که ساخته یهود است. او استدلال می‌کند که همه نظام‌های بشری در تحقق سعادت انسان شکست خورده و همه تلاش‌ها برای نجات انسان از بدبختی، به جز از طریق خدا ناکام مانده. او معتقد بود که انسان اروپایی که از ظلم کلیسا گریخت و خدایش را انکار کرد، با سرمایه‌داری و دموکراسی بدبختی و ناامیدی و اضطرابش بیشتر شد و سپس با رویکرد به جمعی‌گرایی مطلق سوسیالیستی به چنگال وحشی کشنده‌تری افتاد (Azzam, n.d.).

این نشان‌دهنده رد هر دو بخش مدرنیته (سرمایه‌داری/دموکراسی غربی و کمونیسم شرقی) است؛ چرا که تمدن غربی با هر دو جنبه‌اش سقوط کرده.

مکتب‌تفکیک نیز رویکردی انتقادی نسبت به مبانی معرفت‌شناختی و فلسفی تمدن مدرن دارد. این جریان، با تأکید بر اصالت وحی و نقد فلسفه و عرفان (که آن‌ها را آمیزه‌ای از اندیشه‌های بشری می‌دانند)، به دنبال پالایش معرفت دینی و ارائه تصویری خالص از اسلام است. این جریان مدرنیته را یک تمدن سکولار و مادی‌گرا می‌بیند که منجر به بحران‌های معنوی و اخلاقی در جوامع بشری شده و انسان را از حقیقت وجودی خود دور کرده است. با این حال، موضع مکتب‌تفکیک در برابر مدرنیته، به معنای نفی مطلق هر آنچه از دوران مدرن برخاسته است، نیست، بلکه شامل یک تمایز ظریف می‌شود. حکیمی در نامه خود به فیدل کاسترو این پیچیدگی را به خوبی نشان می‌دهد. در این نامه، حکیمی با کاسترو، یک رهبر سوسیالیست، ضمن نقد غیرمستقیم از مدرنیته در اثنای نامه، درد دل می‌کند و به مقاومت ملت ایران در برابر سلطنت، بازپس‌گیری لانه جاسوسی و تحمل هشت سال جنگ تحمیلی و تحریم‌ها اشاره می‌کند (Hakimi, 2005). این اظهارات نشان می‌دهد که حکیمی، هرچند به مبانی سکولار و مادی‌گرای سوسیالیسم باور ندارد، اما در مبارزه با نظام سلطه جهانی و نقد تفاوت طبقاتی و فقر معیشتی، با کاسترو در یک جبهه مشترک قرار می‌گیرد.

این همگرایی در نقد نظام سرمایه‌داری و استکبار جهانی، به معنای پذیرش مبانی فکری سوسیالیسم توسط مکتب‌تفکیک نیست، بلکه نشان‌دهنده اولویت‌بخشی به جنبه عدالت اجتماعی و مبارزه با ظلم است که از ارکان مهم اندیشه حکیمی محسوب می‌شود. از دیدگاه او، آنچه در ایدئولوژی‌های مدرن مانند سوسیالیسم قابل تأیید است، همان وجه عدالت‌خواهی و مبارزه با ستم اقتصادی و سیاسی است، که از نظر او در راستای عدالت الهی و آموزه‌های قرآنی قرار می‌گیرد. بنابراین، مکتب‌تفکیک تمدن مدرن را از حیث مبانی فکری (فلسفه، سکولاریسم) مردود می‌داند، اما از حیث پیامدهای عملی و کنش‌هایی که در راستای عدالت‌خواهی انجام می‌شوند (مانند مبارزه با نظام سلطه و فقر)، می‌تواند هم‌پوشانی‌هایی با برخی جریان‌های مدرن از خود نشان دهد.

۵.۳. دشمن شناسی

دشمن‌شناسی در سلفیه‌جهادی بر سه مفهوم کلیدی استوار است: جاهلیت، کفر و بدعت. نوسلفیان با تعریف خاص خود از این مفاهیم، طیف گسترده‌ای از افراد و جریان‌ها را در زمره دشمنان قرار می‌دهند. بر اساس این نظام فکری، دشمنان به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: دشمنان نزدیک (عدو القریب) و دشمنان دور (عدو البعید).

در حالی که در مورد دشمنان دور، اجماع نسبی وجود دارد، در مورد دشمنان نزدیک، اختلاف نظرهای زیادی بین جریان‌های نوسلفی وجود دارد. از نکات قابل توجه در اندیشه نوسلفی، مسئله جهاد علیه حکام است. در حالی که در سنت فقهی اهل سنت، به طور کلی خروج علیه حاکم جایز شمرده نمی‌شود (Farmany, 2016: 180)، نوسلفی‌ها جهاد علیه حکامی که از شریعت فاصله گرفته‌اند را واجب می‌دانند. بنابراین، از نظر نوسلفیان، حکومت‌های موجود در کشورهای اسلامی غیرمشروع هستند (Hoshangi, Pakatchi, 2014: 479).

در اندیشه القاعده، حکام کشورهای اسلامی به عنوان تنها مصداق بارز عدو القریب تلقی می‌شوند. با این حال، در خصوص سایر مصادیق، به خصوص علمای تسنن، رویکردی محتاطانه‌تر اتخاذ شده و به دلایل تاکتیکی و استراتژیک، از تکفیر گسترده علما خودداری شده است. خط قرمز القاعده در این زمینه، حمایت علما از حکام است. برای مثال بن‌لادن، بن‌باز را به دلیل حمایت از آل سعود، بازیچه رژیم سعودی خواند و او را متهم کرد که فلسطین را به یهودیان سپرده است (McCants, 2016: 303).

در اندیشه القاعده، دیدگاه‌های متفاوتی درباره دشمن‌انگاری فرق اسلامی، به ویژه شیعیان، وجود دارد. برخی از نظریه‌پردازان القاعده، همچون طرطوسی همواره مواضع کینه‌توزانه‌ای علیه شیعیان داشته است (McCants, 2016: 322). در مقابل، افرادی چون الظواهری، ضمن پذیرش لقب رافضی برای شیعیان، آنان را به دلیل جهل و استضعاف فکری، کافر نمی‌داند. از نظر الظواهری، کشتار شیعیان نه تنها از نظر شرعی جایز نیست، بلکه از نظر سیاسی نیز به مصلحت اسلام نیست (McCants, 2020: 36). برخی دیگر از نظریه‌پردازان القاعده، مانند ابوالفضل العراقی که کمتر تحت تأثیر وهابیت قرار داشته، بر ضرورت اتحاد شیعه و سنی در برابر دشمن مشترک، یعنی آمریکا، تأکید می‌کردند (McCants, 2016: 320).

شاخص‌ترین ویژگی دشمن‌شناسی القاعده که توسط بن‌لادن تبیین شد، غرب‌ستیزی شدید و اولویت خروج عدو البعید از سرزمین‌های اسلامی، به ویژه آمریکا است. وی ضمن صدور فتوا مبنی بر جهاد جهانی علیه کشورهای غربی به رهبری آمریکا، در سخنانی بر ضرورت ضربه مستقیم به منافع آمریکا تأکید کرد (Hoshangi, Pakatchi, 2014: 479). بن‌لادن، جنایات آمریکا در سرزمین‌های اسلامی را امتداد جنگ‌های صلیبی تلقی می‌کرد و معتقد بود عوامل این جنایات مستحق مرگ هستند. بر اساس این فتوا، تمامی مسلمانان مکلف به انجام جهاد علیه تمامی شهروندان آمریکایی، چه نظامی و چه غیرنظامی بودند. بن‌لادن حتی آل سعود را به دلیل همکاری با آمریکا تکفیر می‌کرد. این رویکرد، نشان‌دهنده اولویت مبارزه با عدو البعید نسبت به عدو القریب در اندیشه بن‌لادن است. او در یکی از سخنرانی‌ها گفته: «(آل سعود) بخشی از ائتلاف کفار بین‌المللی است که هدف اصلی‌اش بردگی مسلمانان است» (Farmany, 2016:)

164-166). پیش از بن‌لادن اکثر جریان‌های بنیادگرا بر مبارزه با عدو القریب متمرکز بودند؛ رویکردی که در داعش احیا شد.

در داعش، همچنان اعتقاد به ضرورت مبارزه با عدو البعید وجود دارد و حملات تروریستی به اروپا به عنوان مصداقی از این باور تلقی می‌شود. العدنانی، سخنگوی داعش، در سال ۲۰۱۴ از پیروان داعش خواست تا به هر نحوی به کشتار شهروندان و نظامیان غربی اقدام کنند (McCants, 2020: 343). با این حال، در استراتژی داعش، اولویت با عدو القریب است و حمله به عدو البعید تنها در چارچوب حملات داوطلبانه گرگ‌های تنهاست. ابوعمر البغدادی، اولین خلیفه دولت اسلامی در سال ۲۰۰۷ اعلام کرد که مبارزه با حکام مسلمان از مبارزه با صلیبیون اشغالگر مهم‌تر است (McCants, 2020: 316).

شایان ذکر است، دایره دشمنی در اندیشه داعش به مراتب گسترده‌تر از اندیشه القاعده است. زرقاوی، پدر معنوی داعش، شیعیان را به‌عنوان بزرگ‌ترین تهدید علیه جهان اسلام تلقی می‌کرد. او معتقد بود که با تشدید درگیری‌ها با شیعیان، اهل سنت را به مقابله با آن‌ها تحریک می‌کند. او در این راستای، به طرز بی‌سابقه‌ای به خشونت علیه شیعیان روی آورد و درباره این پروژه می‌گفت: «نیروهای صلیبی دیر یا زود منطقه را ترک می‌کنند، (اما شیعیان) آسایشان بیشتر و برای اسلام مخرب‌تر از آمریکایی‌هاست» (McCants, 2020: 319).

نگاه تکفیری افراطی داعش دامن علمای تسنن را هم گرفت. در اندیشه تکفیری داعش، علما به عنوان مولفه‌ای کلیدی در بقای طاغوت در جهان اسلام قلمداد می‌شوند. بر این اساس، داعش حکم جهاد علیه علما نیز می‌دهد. این رویکرد افراطی در تکفیر، به قدری شدت یافته است که وظیفه‌ی اصلی هر مسلمان، شناسایی دقیق کفار عنوان می‌شود. در این نگاه، ناتوانی در تشخیص کافر، خود دلیلی بر کفر فرد تلقی می‌شود (McCants, 2020: 265-266).

در مکتب تفکیک و منطومه فکری حکیمی اما، رویکردی منحصر به فرد به مقوله دشمن‌شناسی مشاهده می‌شود که با دو جریان مذکور هیچ نسبتی ندارد. از منظر حکیمی، ریشه تمامی آفات اجتماعی در نظام سرمایه‌داری و رویه‌های تکاثرگرایانه است. به باور وی، بزرگترین دغدغه بشریت در طول تاریخ، نه ستم سیاسی و اجتماعی، بلکه ظلم اقتصادی بوده است؛ به گونه‌ای که حتی ریشه‌های ظلم سیاسی و اجتماعی را نیز می‌توان در ریشه‌های ظلم اقتصادی جستجو کرد (Hakimi, 2009: 36). حکیمی معتقد است که نظام سرمایه‌داری برای بقای خود، ناگزیر به نفوذ در قدرت سیاسی است؛ چراکه تسلط بر حکومت، بهترین ابزار برای گسترش تکاثرگری است. از این رو، سرمایه‌داران همواره در تلاش‌اند تا با نفوذ در حکومت‌ها، مسیر آن‌ها را به سمت اهداف خود منحرف کنند. همچنین استعمار نیز ماحصل حضور تکاثرگران و سبک-زندگی تکاثری تلقی می‌شود (Hakimi, 2009: 46-47).

حکیمی با توسل به حدیث نبوی «شَرُّ أُمَّتِي الْأَغْنِيَاءُ» می‌نویسد: «در جامعه دینی نباید سرمایه‌داران و ثروتمندان به هیچ مقامی منصوب شوند... معلوم است که از شر امت، امید خیری برای ضعفای امت نیست» (Hakimi, 2013: 48-49). وی از طبقه سرمایه‌دار به عنوان دشمنان بشریت یاد می‌کند و بر این باور است که نکوهش صریح این گروه در متون مقدس، گواهی بر عمق بینش و جامعیت آموزه‌های الهی است (Hakimi, 2009: 47).

۴.۵. جهاد

کلیدی‌ترین مفهوم در نوسلفیه اهل سنت، جهاد است. سزاری با تأکید بر اسلوب القاعده و داعش، جهاد را به منزله اعمال خشونت بی‌امتیاز علیه تمامی مخالفان اسلام تفسیر می‌کند. در این اسلوب، مرز میان نظامی و غیرنظامی، مسلمان و غیرمسلمان، سیاستمدار و فرد عادی از میان می‌رود و هر انسانی که به نحوی با اسلام مخالفت ورزد، مشمول این خشونت قرار می‌گیرد (Cesari, 2021: 280). مشخصاً مفهوم جهاد به شدت با شناسایی دشمن مرتبط است. چنانچه جریان‌های جهادی را در یک طیف سیاسی بررسی کنیم، می‌توان القاعده را در سمت چپ و داعش را در سمت راست آن جای داد. هر دو جریان ریشه در ایدئولوژی سلفی دارند و نمایانگر جنبه‌های مختلف این ایدئولوژی در عمل هستند. با این حال، داعش رویکردی خشونت‌بارتر نسبت اهداف خود دارد (McCants, 2020: 315).

جهادیون القاعده، با اتکا بر جهاد دفاعی، معتقد بودند که خاورمیانه در معرض تهاجم گسترده‌ای از سوی حکام سکولار و حامیان صلیبی قرار گرفته است (McCants, 2020:316). بن‌لادن جهاد را نه صرفاً یک عمل دفاعی، بلکه یک تکلیف الهی و جهادی مقدس برای استقرار حاکمیت مطلق خداوند بر زمین تلقی می‌کرد. او بیان می‌دارد: «اگر بیش از یک وظیفه برای انجام دادن باشد، پس باید با اهمیت‌ترین آن‌ها در اولویت قرار گیرد. بعد از ایمان واقعی وظیفه با اهمیت‌تری از بیرون راندن دشمن آمریکایی از سرزمین مقدس نیست... اگر امکان بیرون راندن دشمن به غیر از جریان‌های گروهی مسلمانان نباشد، پس وظیفه مسلمانان است که اختلافات ناچیز بین خودشان را کنار بگذارند» (Farmanyan, 2016: 187).

داعش، در تفسیر گسترده‌ای از مفهوم جهاد، همزمان مدافع جهاد دفاعی و جهاد تهاجمی است. جهاد تهاجمی داعش، ریشه در تفاسیر خاص وهابیت از جهاد دارد و بر ریشه‌کن‌سازی شرک و بت‌پرستی به عنوان آرمان نهایی تأکید می‌کند. در این راستا ابوعمر البغدادی در سال ۲۰۰۷، در یک سخنرانی، پایان مبارزه با کفار را نه در دفاع از سرزمین‌های اسلامی، بلکه در نابودی کامل مشرکان در سراسر جهان جستجو می‌کند. به عبارت دقیق‌تر، جهاد نه صرفاً دفاع از

حریم اسلام، بلکه نابودی مشرکان و برپایی پرچم توحید بر فراز تمامی سرزمین‌هاست (McCants, 2020:316).

در اسلوب داعش، شیعیان هدف اصلی جهاد تهاجمی هستند. بر اساس فرض داعش توسعه پروژه هلال شیعی، مبارزه با آن‌ها را ضروری می‌کند (McCants, 2020:316). بر اساس این تصور، هرگونه خشونت علیه شیعیان توجیه‌پذیر و حتی واجب تلقی می‌شود. برای درک عمق خشونت‌ورزی داعش، باید به آثار فقهی آن‌ها رجوع کنیم. در رساله‌ای تحت عنوان مسائل من فقه الجهاد، نویسنده با استناد به تفاسیر خاص خود از آموزه‌های اسلامی، به توجیه فقهی وحشی‌گری عمومی و خصوصی، و حتی قطع عضو و بریدن سر می‌پردازد (Al-Muhajir, 2004). برخلاف القاعده و داعش در ادبیات تفکیکی حکیمی، جهاد از الفاظ پرتکرار و کاربردی نیست. حکیمی جهاد در راه خدا و در راه مستضعفان را مساوی و همسان می‌پندارد (Soleimani, et.al, 2022: 155). فارغ از مفهوم جهاد، در ادبیات حکیمی مفهوم قیام به عنوان یک کنشگری فعال و دگرگون‌ساز، جایگاه برجسته‌ای می‌یابد. این قیام، صرفاً یک واکنش احساسی نیست، بلکه بر پایه مبانی عمیق اقتصادی و عدالت‌محور استوار است. از منظر حکیمی، مسلمانان مکلفند برای برقراری عدالت اقتصادی و مبارزه با ظلم اقتصادی، به پا خیزند (Hakimi, 2009: 51). مشخصاً این نظرات نیز هیچ مطابقتی با نوسلفیه‌جهادی ندارد.

۵. حاکمیت و آزادی‌های سیاسی

داعش و القاعده، هرچند در مبانی فکری و راهبرد عملی تفاوت‌هایی دارند، اما در یک نقطه اشتراک عمیق هم‌رأی‌اند: طرد قاطع حکومت‌های موجود و تأکید بر لزوم احیای خلافت به عنوان تنها نظام مشروع الهی. هر دو جریان، مشروعیت حکومت را منحصرأً از جانب خداوند دانسته و نظام‌های سیاسی کنونی را فاقد مشروعیت می‌دانند. در این میان، اندیشه سیاسی القاعده با طرح مفهوم دار المرکبه برای سرزمین‌های اسلامی کنونی، ابعاد تازه‌ای به این بحث می‌افزاید. مقدسی معتقد است سرزمین‌های اسلامی امروزی نه به طور کامل دارالاسلام‌اند و نه دارالکفر، بلکه به دلیل حاکمیت زمامدارانی کافر بر آن‌ها، وضعیتی بینابین یافته‌اند. از این رو، وی نسبت به این سرزمین‌ها بغض و دشمنی را بهتر می‌داند (Al-Maqdisi, 1992: 2). آن‌ها مدل حکومتی خود را بر اساس خلافت صدر اسلام ترسیم می‌کند و شیوه‌های انتخاباتی و وجود نهادهای سیاسی مانند پارلمان را مغایر با شریعت می‌دانند. هدف نهایی القاعده، برپایی یک حکومت اسلامی به سبک خلافت صدر اسلام است، حکومتی که شریعت را به صورت مطلق و بدون هیچ‌گونه تفسیر و تأویل اجرا کند (Hoshangi, Pakatchi, 2014: 479-480).

با این حال اندیشه القاعده، نگرشی انحصارگرایانه نسبت به مشروعیت خلافت اسلامی نیست. بدین معنا که از منظر این جریان، هر جریانی که موفق به برپایی حکومتی مطابق با آموزه‌های اسلامی شود، می‌تواند داعیه خلافت داشته باشد. این رویکرد انعطاف‌پذیر، علی‌رغم اختلافات فکری میان جریانات دثوبندی و نوسلفی (و به تبع آن، طالبان و القاعده)، زمینه را برای بیعت بن‌لادن با ملا عمر فراهم آورد. اگرچه برخی بیعت بن‌لادن را اقدامی صرفاً تاکتیکی و مصلحتی تلقی می‌کنند، اما اظهارات وی، این ادعا را زیر سوال می‌برد. در پاسخ به پرسشی درباره ماهیت بیعت خود با ملا عمر، بن‌لادن از آن به‌عنوان «بیعت عظاما» یاد کرده و با استناد به آیات قرآن و احادیث، بر مشروعیت این بیعت تأکید نموده است (McCants, 2020: 340). شایان ذکر است شناخت ملا عمر به‌عنوان خلیفه مسلمین برخلاف یکی از سنت‌های غالب تسنن یعنی قریشی بودن خلیفه است.

ایدئولوژی القاعده ذاتاً هیچ جایی برای مخالفت نسبت به تفسیر آن از اسلام یا اهدافش باقی نمی‌گذارد. هرگونه انحراف از تفسیر دقیق و تحت‌اللفظی آنها محکوم شده و اغلب با پیامدهای شدید مواجه می‌شود. جذب نیرو در القاعده بر اساس تعهد ایدئولوژیک و تأسیس خلافت است، نه بر اصول مشارکت سیاسی، انتخاب فردی (Tavakkoli, 2010: 69). در حالی که القاعده هرگز یک نهاد حکومتی نبوده، هرگونه کنترلی که از طریق اتحادیه‌های خود (مانند طالبان) اعمال کرده است، از طریق ابزارهای نظامی و تحمیل تفسیر خود از شریعت بوده است، نه از طریق رضایت مردمی یا فرآیندهای دموکراتیک. کل ساختار سازمانی و ایدئولوژیکی برای اجرای یک چشم‌انداز واحد طراحی شده است که هیچ فضایی برای بیان‌های سیاسی جایگزین، انتخاب، یا به رسمیت شناختن حقوق فردی که ممکن است اقتدار آنها را به چالش بکشد، باقی نمی‌گذارد (Shams, Kristo-Nagy, 2019).

داعش اما، ماهیتاً یک جریان سیاسی رادیکال است، که با سوءاستفاده از آموزه‌های دینی، به دنبال تحقق آرمان‌های سیاسی خود است. این جریان که خلافت خود را به‌شکل کاغذی از سال ۲۰۰۶ آغاز کرد، در سال ۲۰۱۴ با تصرف گسترده مناطق تحت کنترل خود در عراق و سوریه، جرأت یافت تا به طور رسمی تشکیل خلافت را اعلام نماید. این اقدام با دعوتی فراگیر از مسلمانان برای بیعت با البغدادی همراه بود. در این راستا العدنانی نیز اعلام کرد تمام امارت‌ها، دولت‌ها و سازمان‌هایی که از بیعت سرباز زده‌اند، از نظر مشروعیت با تردید مواجه‌اند. به عبارتی، داعش ادعای انحصار خلافت را برای خود قائل بود و مشروعیت سایر جریان‌های جهادی را به چالش کشید. این نگاه انحصارطلبانه به ویژه در تقابل داعش با القاعده نمود یافت. العدنانی در این خصوص گفت که القاعده، با حفظ وفاداری به ملا عمر، دیگر نقشی در جهاد جهانی ایفا نمی‌کند. در اسلوب داعش ملا عمر نمی‌تواند در مسند خلافت قرار گیرد؛ اصلی‌ترین ادله آن‌ها

نداشتن تبار قریشی ملاعمر، شرکت او در سازمان ملل و ماتریدی‌گرا بودن او بود (McCants, 2020: 332-342).

داعش دفاتر حسبه را برای نظارت بر اجرای دقیق قوانین شریعت و دفاتر دعوت را برای تبیین و تبلیغ ایدئولوژی خود تأسیس کرد که به‌عنوان بازوهای اجرایی و تلقینی دولت خودخوانده عمل می‌کردند. قوانین داعش آزادی‌های شخصی و اجتماعی را نقض می‌کردند که نمونه‌های آن عبارتند از: زنان ملزم به پوشیدن نقاب کامل (روبنده) و دستکش بودند و عدم رعایت منجر به مجازات شدید می‌شد؛ خرید، فروش و گوش دادن به موسیقی ممنوع بود؛ کشیدن سیگار ممنوع بود؛ هرگونه تجارت بدون اجازه و کنترل صریح داعش ممنوع بود. به‌شکل کلی در مناطق تحت کنترل داعش، شهروندان به رعایا تبدیل شدند و هیچ مفهومی از مشارکت سیاسی یا عاملیت نداشتند. حتی بیعت با خلیفه خودخوانده مطالبه می‌شد، نه از طریق ابزارهای دموکراتیک یا رضایت مردمی و هیچ مکانیسمی برای انتخاب سیاسی، پاسخگویی به مردم، یا حق به چالش کشیدن رهبری وجود نداشت (McCants, 2020: 180-210).

داعش در پیوند با رویکردی خشونت‌بار به دولت‌سازی، دست به کشتارهای گسترده زد. تحلیل این پدیده مستلزم کاوش در اندیشه تئوریک‌های این جریان، همچون ابوبکر ناجی، و کتاب وی، مدیریت توحش است. ناجی در این اثر جهادگران را به تشدید خشونت و ایجاد هرج و مرج فرامی‌خواند. وی بر این باور است که تنها از طریق گسترش وحشت و بی‌ثباتی می‌توان به فروپاشی مرزهای مصنوعی حاصل از پیمان سایکس-پیکو دست یافت و زمینه را برای برپایی خلافت اسلامی فراهم آورد. ناجی با استناد به آموزه‌های خشونت‌بار برخی از خلفای راشدین، نظریه خود را توجیه می‌کند. وی معتقد است که در شرایط خاص، خشونت ابزاری مؤثر برای تحقق اهداف است. در واقع، ناجی با طرح یک سناریو تلاش می‌کند تا از طریق ایجاد رعب و وحشت، کنترل جوامع را در دست گیرد و با القای حس ناامنی، مردم را به پیوستن به جریان خود وادار سازد (McCants, 2020: 247).

پس از تبیین اندیشه‌های افراطی فوق‌الذکر، گریزی از تحلیل اندیشه سیاسی حکیمی نیست. حکیمی بر ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت باورمند است و طرح اولیه او شباهت بسیاری به طرح امام خمینی (ره) دارد (Hakimi, 2001: 222-229). اما با گذشت زمان، تحولات قابل توجهی در اندیشه‌های وی رخ داده است. اولین تحول، پذیرش نظریه نیابت عامه به شکل هیئت نواب در چاپ‌های جدید کتاب خورشید مغرب است (Hakimi, 2001: 222-229). دومین تحول بنیادین در اندیشه حکیمی، در کتاب قیام جاودانه نمود پیدا می‌کند. وی در این اثر، نظریه حکومت مسانخ را مطرح می‌کند. بر اساس این نظریه، حکومت‌ها به دو دسته تقسیم می‌شود: حکومت معصوم و حکومت غیرمعصوم یا مسانخ. حکیمی، حکومت مسانخ را چنین

توصیف می‌کند: «تنها حکومتی که شایسته آن است تا به عنوان یک حکومت دینی معرفی شود و جامعه‌های اسلامی را به قیام و فداکاری برای تحقق اتحاد جماهیر اسلامی فراخواند، حکومت مسانخ است. حکومتی که گرچه معصوم نیست، اما به لحاظ ماهوی و ساختاری، بیشترین شباهت را به حکومت معصوم دارد» (Nazarzadeh, 2021: 169).

در پارادایم حکومتی مسانخ، مفهوم ولایت فقیه جامع‌الشرایط یا هیئت نواب امام در عصر غیبت، جایگاهی ندارد. بدین معنا که اگر جمعی از مسلمانان اقدام به تشکیل حکومتی مشروطه یا پارلمانی نمایند و متعهد شوند که عهدنامه مالک اشتر را به عنوان منشور اساسی و معیار ارزیابی عملکرد حاکمان برگزینند، در آن صورت، حکومت دینی تحقق یافته و نیازی به فقها نخواهد بود (Nazarzadeh, 2021:170).

در تضاد کامل با رویکرد القاعده و داعش، که هرگونه آزادی سیاسی را مردود می‌دانند، حکیمی دیدگاهی متفاوت دارد. با آنکه او نیز مبانی مدرنیته و دموکراسی غربی را نمی‌پذیرد، اما به هیچ وجه حقوق و مشارکت سیاسی مردم را نفی نمی‌کند. در نظریه حکومت مسانخ حکیمی، حاکمیت هرچند معصوم نیست، اما بیشترین شباهت را به حکومت معصوم دارد. مبنای مشروعیت و عملکرد آن، نه زور و خشونت، بلکه عهدنامه مالک اشتر است که بر حقوق و وظایف متقابل حاکم و مردم تأکید می‌کند و به عنوان یک منشور سیاسی، آزادی‌ها و حقوق شهروندان را در چارچوب شریعت تضمین می‌کند.

در اندیشه حکیمی، برقراری عدالت اقتصادی و مبارزه با ظلم نیازمند حکومتی است که پاسخگوی مردم باشد و به حقوق آنها احترام بگذارد. او معتقد است که عدالت اگر به معنای راستین خود اجرا شود، مستلزم وجود آزادی تعریف شده است، زیرا در محیط‌های خفقان و استبداد، هرگز عدالت راهی به تحقق نخواهد یافت. از دیدگاه حکیمی، یک فرد آزاد با هویت منتقد و مطالبه‌گر، در چارچوب مقررات شریعت، می‌تواند عنصری مؤثر برای اصلاح سازوکارهای معیوب در حکومت اسلامی و برقراری عدالت باشد (Akhwan Kazemi, Hamidi Nesab, 2023: 19-20). این دیدگاه، تقابل بنیادین مکتب تفکیک را با سلفیه‌جهادی که هرگونه حق سیاسی را از مردم سلب می‌کنند، به وضوح نشان می‌دهد.

۵.۶. عدالت

با وجود اینکه در اندیشه سیاسی اندیشمندان کلاسیک اسلامی در خصوص عدالت مباحث گسترده‌ای بیان گردید و تعاریف متعددی از مفهوم عدالت بیان شده (Barkhordari, 2015: 506-505) اما در نظر ایدئولوگ‌های القاعده و داعش مفهوم عدالت اجتماعی به صورت مبسوط تبیین نشده است. این گروه به دنبال برچیدن نفوذ غرب و جایگزینی دولت‌های موجود در

کشورهای مسلمان با خلافت اسلامی است. در این چارچوب، عدالت صرفاً از طریق اجرای کامل شریعت الهی، آن گونه که القاعده تفسیر می‌کند، محقق می‌شود. هرگونه قانون‌گذاری یا سیستم قضایی بشری، نامشروع و در تضاد با حاکمیت خداوند تلقی می‌شود.

القاعده، با وجود عدم حکمرانی سرزمینی مستقیم، از مفاهیم اسلامی مانند زکات برای اهداف خود سوءاستفاده می‌کند. کمک‌های مالی که گاهی برای مقاصد بشردوستانه در نظر گرفته شده‌اند، به طور سیستماتیک به سمت فعالیت‌های این گروه منحرف می‌شوند. این نشان‌دهنده تفسیری تحریف‌شده از عدالت اجتماعی است که در آن منابع به جای رفاه عمومی، برای پیشبرد اهداف خشونت‌آمیز و ایدئولوژیک گروه به کار گرفته می‌شوند. چشم‌انداز القاعده برای عدالت اجتماعی، در نهایت، در گرو برقراری یک خلافت جهانی است که از طریق جهاد و بی‌ثبات‌سازی تدریجی نظم موجود حاصل می‌شود. در این نظم جدید، عدالت به معنای انطباق کامل با قوانین الهی است و هیچ فضایی برای حقوق فردی یا کثرت‌گرایی اجتماعی وجود ندارد (Wolosky, 2003).

داعش با تاسیس خلافت، فرصتی برای بررسی وضعیت عدالت اجتماعی فراهم آورده است. در خلافت داعش نیز از لحاظ اجرای احکام، وضعیت بهتری حاکم نبود. نظام کیفری داعش، شباهت‌های قابل توجهی با نظام کیفری عربستان سعودی داشت؛ هرچند دو تفاوت اساسی این دو نظام را از یکدیگر متمایز می‌ساخت. نخست، داعش بر خلاف رویه معمول، همه مجازات‌ها را در انتظار عمومی اجرا می‌کرد. دوم آنکه در اجرای احکام شرعی، به شدت افراط می‌ورزید. اسناد موجود گواهی می‌دهند که در خلافت داعش، مجازات قطع دست سارقان به صورت علنی انجام می‌شد. سوزاندن خلبان اردنی، معاذ الکساسبه، به اتهام ارتداد، یکی از جنایات داعش بود که با سوءاستفاده از آموزه‌های اسلامی توجیه می‌شد. با وجودی که پیامبر اکرم (ص) به صراحت از چنین مجازات‌هایی نهی فرموده‌اند؛ اما مفسران داعشی با ادعای تواضع پیامبر، این نهی را نفی کرده‌اند. سیگار کشیدن نیز جرمی قابل تعزیر محسوب می‌شد که مجازات‌های متفاوتی از جمله جریمه نقدی، شلاق، حبس، قطع انگشتان و در نهایت اعدام را در پی داشت (McCants, 2020: 210-206). داعش، به‌عنوان بازگرداننده برده‌داری، همواره به این مسئله مفتخر بوده است؛ تا آنجا که احیاء برده‌داری را گامی مهم در احیاء قوانین اسلامی دانسته‌اند (McCants, 2020: 179).

برخلاف رویکردهای مشمئزکننده فوق، ادبیات پربار و جاذب حکیمی در باب عدالت، صرف نظر از موافقت یا مخالفت با دیدگاه‌های ایشان، خواننده را به تأمل و تفکر وا می‌دارد. حکیمی، عدالت را نه تنها یک ارزش اخلاقی، بلکه ستون فقرات نظام سیاسی مطلوب خود می‌داند. بدین ترتیب، تمامی مبانی و مفاهیم اندیشه سیاسی او، در چارچوب کلان عدالت تبیین و توجیه می‌گردد.

در تبیین نظریه عدالت حکیمی، دو سطح بنیادین قابل تشخیص است: سطح مبنا و سطح راهبرد. در این میان، اصالت اقتصاد به عنوان رکن محوری سطح مبنا مطرح می‌شود. حکیمی با استناد به آموزه‌های اسلامی، بر این باور است که اسلام به حوزه اقتصاد اصالت داده و تعالیم گسترده‌ای در زمینه مسائل مالی و اقتصادی ارائه نموده است. به عبارت دیگر، اقتصاد در منظومه فکری حکیمی، نه تنها به عنوان یک مقوله فرعی، بلکه به عنوان زیربنای ساختار اجتماعی و عامل اصلی تحقق عدالت تلقی می‌شود. در ادامه این مبنا، اصالت مساوات به عنوان اصل راهبردی این نظریه مطرح می‌شود. این اصل، که در امتداد اصل اصالت اقتصاد قرار دارد، بر لزوم توزیع عادلانه منابع و امکانات تاکید می‌نماید. حکیمی با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی، بر این باور است که اسلام بر ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر عدالت و برابری تاکید دارد و از هرگونه تبعیض و نابرابری اقتصادی به شدت پرهیز می‌کند (Hakimi, 2009: 40).

در اندیشه حکیمی در نظامات جامعه، عدالت اقتصادی در بین انواع عدالت مرکزیت دارد. او می‌نویسد: «جامعه را چیزی جز عدالت نمی‌تواند اصلاح کند. و اصلاح اجتماعی بدون برپا داشتن عدالت اجتماعی و اقتصادی پدید نخواهد گشت و تقوی و فضیلت بدون عملی کردن اصل قسط در میان مردم تحقق نخواهد یافت» (Hakimi, 2009: 42). همچنین می‌نویسد: «عدالت یک امر مطلق است، و محل تحقق آن ناس است، یعنی سراسر جامعه، از درون بزرگترین شهرها، تا دورافتاده‌ترین آبادی‌ها» (Hakimi, 2013: 15).

حکیمی همواره تأکید می‌کند که نه فقر و نه غنا معلول قضاو قدر الهی نیست. او در این باره می‌نویسد: «فقر و فقیر ذاتی وجود ندارد، و همه فقرها و حرومیت‌ها عرضی و تحمیلی است، که از سوی اغنیا و ثروتمندان و عملکرد آن‌ها به محرومان تحمیل می‌شود. چنانکه غنا و غنی ذاتی نیز وجود ندارد، و اموال توانگر امانتی و عاریتی از جانب خداوند متعال است نزد آنان، تا به مصارف لازمه برسانند، و زندگی محرومان را همه‌گونه تأمین کنند» (Hakimi, 2013: 54).

در نظر حکیمی رفع تکاثر راه حل اصلی اجرای عدالت است. وی در مقابل تکاثر راهبردی اقتصادی پیشنهاد می‌کند: «چنین مالی باید فوراً مصادره شود و بی‌درنگ به صاحبان اصلی آن، یعنی کسانی که اموالشان غصب گشته است بازگردد، تا از محرومیت بیرون آیند و سطح معاش ایشان هم‌تراز دیگران شود و آنچه باقی می‌ماند به مصارف عمومی دیگر برسد». حکیمی معتقد است هنگامی که مشخص شود یک انقلاب بنیادین در جامعه اسلام ضرورت پیدا کرده، حتی غنای وافر غیرتکاثری نیز مشمول حکم مذکور می‌شود (Soleimani, et.al, 2022: 156).

۶. تحلیل و نتیجه گیری

در پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکردی مقایسه‌ای، سه جریان فکری اسلام معاصر؛ یعنی القاعده، داعش، و مکتب‌تفکیک شیعی مورد مطالعه قرار گرفت. محوریت این پژوهش، بررسی و مقایسه آراء این جریان‌ها در شش حوزه بنیادین عقل و نقل، نسبت با مدرنیته، دشمن‌شناسی، جهاد، حاکمیت و آزادی‌های سیاسی، و عدالت بود.

القاعده و داعش، هر دو به عنوان جریان‌هایی سلفی، در حوزه عقل و نقل، پایبندی محکمی به سنت سلفیه و رویکردی ظاهری‌گرایانه به متون دینی دارند و موضع تقابلی آن‌ها نسبت به مدنیت نیز یکسان است. با این حال، در حوزه دشمن‌شناسی و جهاد، تفاوت‌هایی میان این دو جریان قابل مشاهده است. داعش در مقایسه با القاعده، دایره دشمنان خود را گسترده‌تر تعریف کرده و به خشونت و وحشی‌گری بیشتری در اعمال جهادی روی آورده است. همچنین، داعش بر خلاف القاعده، بر ضرورت تشکیل خلافت به دست خود و ویژگی‌های خاص خلیفه تأکید ویژه دارد.

مکتب‌تفکیک، به عنوان یک جریان شیعی، در حوزه عقل و نقل شباهت‌هایی با سلفیه در تأکید بر حدیث‌گرایی و ظاهرگرایی دارد. با این حال، این شباهت‌ها بیشتر در اصول عقاید نمود پیدا می‌کند و در حوزه فقه و استنباط احکام، تفاوت‌های قابل توجهی میان این دو جریان وجود دارد. مکتب‌تفکیک، موضعی انتقادی و نسبتاً ردگرایانه در قبال مدرنیته اتخاذ کرده است؛ با این حال، در صورت تأکید ایدئولوژی‌های مدرن بر مسئله عدالت، این جریان موضع ردی نسبت به همگرایی فکری با آنها ندارد. در حوزه‌های دشمن‌شناسی، جهاد، و حاکمیت، تفکیک تفاوت‌های اساسی با سلفیه دارد. حکیمی الگوی حکومت اسلامی خود را از منابع شیعی استخراج کرده و بر مفاهیمی چون عدالت، مساوات، و اولویت اقتصاد تأکید کرده است.

جدول ۱. جمع بندی

نام جریان	عقل و نص	نسبت با مدرنیته	دشمن- شناسی	جهاد	حکومت	عدالت	*
القاعده	نقل‌گرایی افراطی و رد عقل	رد کامل و تقابل	اولویت با دشمن دور (آمریکا)	جهاد تدافعی.	رد آزادی‌های سیاسی؛ تأکید بر خلافت با رویکردی غیرانحصارطلبانه	عدالت در اجرای شریعت	نوسلفیه جهادی
داعش	نقل‌گرایی افراطی و رد عقل	رد کامل و تقابل	اولویت با دشمن نزدیک (شیعیان)	جهاد تدافعی و تهاجمی	رد آزادی‌های سیاسی؛ تأکید بر خلافت با رویکردی انحصارطلبانه	عدالت در اجرای شریعت	نوسلفیه جهادی
مکتب تفکیک	ظاهرگرایی در اصول عقاید	نقد مبانی فلسفی؛ همسویی در عدالت‌خواهی	تک‌انگیزان و ثروتمندان.	قیام برای عدالت اقتصادی	تأکید بر حکومت اسلامی و حقوق مردم در چارچوب عهدنامه مالک اشتر	اصالت عدالت اقتصادی، مبارزه با فقر	نوسلفیه شیعی

در مجموع، تحلیل تطبیقی این سه جریان نشان می‌دهد که با وجود شباهت در رویکردهای روش‌شناختی و معرفت‌شناسانه (نص‌گرایی و ظاهرگرایی)، به دلیل تفاوت در منابع و دغدغه‌های محوری، به نتایج کاملاً متفاوتی در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی رسیده‌اند. در حالی که منابع فکری اهل سنت، به‌ویژه در دوران پس از خلفای راشدین، بر مسئله امنیت، اجماع و خلافت تأکید جدی داشته‌اند، منابع تشیع به صورت مستمر بر مفاهیمی چون عدالت، مبارزه با ظلم و حقوق مردم اصرار ورزیده‌اند. این تفاوت در منابع، باعث شده است که نوسلفی‌گری در اهل سنت، به رویکردهای رادیکال و خشونت‌بار در حوزه حاکمیت و جهاد منجر شود، اما در مکتب تفکیک شیعی، با وجود رویکردی نسبتاً مشابه در معرفت‌شناسی، به نظریه‌های عدالت محور ختم شده که به مراتب بر حقوق و مشارکت سیاسی مردم تأکید دارند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل

داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

سیاسکزاری

نویسندگان این مقاله مراتب قدردانی خود را از مدیر مسئول، سردبیر، مدیر داخلی و داوران مجله سیاست دانشگاه تهران، جهت همکاری در روند پذیرش اولیه، داوری، پذیرش نهایی و در نهایت چاپ این مقاله ابراز می‌دارد.

References

- Ageshteh, Mohammad Reza. (2017). Explaining and Understanding the Basis of Takfir Thought in the Beliefs of Takfiri Groups [in Persian]. Quarterly Journal of Military Sciences and Techniques, Vol. 13 (No. 41), pp: 159-181.
- Akhwan Kazemi, Bahram; Hamidi Nesab, Mona (2023), The relationship between justice and freedom in Mohammadreza Hakimi's political thought. Irano-Islamic Research in Politics, Vol.2 (No. 2), 1-23.
- Ali Khani, Ali Akbar; et.al (2010), Methodology in Islamic political studies [in Persian]. Tehran: Imam Sadegh University.
- Allahbedasti, Ali (2020), The Philosophical Foundations of Islamic Theology (Kalam) [in Persian]. Qom: Kalam-e Moaser.
- Al-Maqdisi, Abu Muhammad Asim (1992), A Treatise on Reconciliation and Admonition for Certain Brethren [in Arabic]. Taken from Haqibat al-Mujahid 3 software.
- Al-Maqdisi, Abu Muhammad Asim. (n.d.). Democracy is a Religion) [in Arabic]. Taken from Haqibat al-Mujahid 3 software.
- Al-Muhajir, Abu Abd Allah (2004), Issues in Islamic Jurisprudence of Jihad [in Arabic]. Taken from Haqibat al-Mujahid 3 software.
- Al-Shahrestani, (n.d.), Al-Milal wa al-Nihal [in Arabic]. Edited by Muhammad ibn Fath Allah Badran, Cairo: Al-Anglo al-Masriyyah.
- Al-Tartusi, Abu Basir (2003), Democracy as America Wants and Practices It [in Arabic]. Taken from Haqibat al-Mujahid 3 software.
- Azzam, Abdullah. (n.d.). Communism... The Red Cancer [in Arabic]. Taken from Haqibat al-Mujahid 3 software.
- Barkhordari, Aref. A Comparative Introduction to the Nature of the Utopia in the Thoughts of Farabi and Khwaja Nasir al-Din Tusi. Politics Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Sciences. Volume 45, Number 2, 2015. 512 _ 495 .Doi:10.22059/jpq.2015.54861
- Cesari, Jocelyne (2021), What Is Political Islam? [in Persian]. Translated by Abbas Jang, Tehran: Published by Enteshar Co.
- Ekhtiari Amiri, Reza; Alavian, Morteza; Vali Netaj, Alameh. (2020). A Comparative Study of the Terrorist Groups Al-Qaeda and ISIS [in

- Persian]. Quarterly Journal of Fundamental and Applied Studies of the Islamic World, Vol. 2 (No. 1), pp: 24-57.
- Enayat, Hamid (2019), Contemporary Islamic Political Thought **[in Persian]**. Translated by Baha' al-Din Khormashahi, Tehran: Khvarazmi.
- Farmanyan, Mehdi. (2023). The Dream of Khilafat **[in Persian]**. Qom: Zohal Publications.
- Farmanyan, Mehdi (2016), Contemporary intellectual and cultural current of Salafism **[in Persian]** Qom: Zamzam-e Hedayat.
- Hakimi, Mohammad Reza (2001), Western Sun **[in persian]**. Tehran: Office of Islamic Cultural Publishing.
- Hakimi, Mohammad Reza (2004), Tafkik School **[in Persian]**. Qom: Dalil Ma.
- Hakimi, Mohammad Reza (2005), Mohammad Reza Hakimi's important letter to Fidel Castro **[in Persian]**. Published in ISNA News Agency, Retrieved July 19, 2025. Link: isna.ir/x6V8X
- Hakimi, Mohammad Reza (2009), Enzar (Adapted from Al-Hayah) **[in Persian]**. Qom: Dalil Ma.
- Hakimi, Mohammad Reza (2013), Beyond Poverty **[in Persian]**. Efforts of Morteza Kia, Tehran: Al-Hayah Publications.
- Hoshangi, Hossein; Pakatchi, Ahmad (2014), Fundamentalism & Salafiyya; Identification of a Range of Religious Factions **[in Persian]**. Tehran: Imam Sadegh University.
- Jafariyan, Rasoul (2017), Religious-Political Currents and Organizations in Iran (from the reign of Mohammad Reza Shah to the Islamic Revolution): 1941-1979 **[in Persian]**. Tehran: Elm Publications.
- Keyvan Hosseini, Seyed Asghar; Mohammadi Kia, Tayyebbeh. (2017). The Concept of State in ISIS Discourse **[in Persian]**. Quarterly Journal of Governmental Studies, Faculty of Law and Political Sciences, Vol. 3 (No. 9), pp: 121-156.
- McCants, William (2016), Atlas of Salafist Thought **[in Persian]**. translated by Mehdi Rahmani, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents.
- McCants, William (2020), The Black-Cloaked Ones of the Apocalypse **[in persian]**. Translated by Mohammad Hossein Baqi, Tehran: Etelaat Publications.
- Mirahmadi, Mansour (2007), Comparing the Epistemological Characteristics of Contemporary Political Thought Currents in the Islamic World **[in Persian]**. Political and international approaches Journal, No. 8, pp: 176-202.
- Modrasi Tabatabaei, Hossein (1989), An Introduction to Shia Jurisprudence **[in Persian]**. Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Movassaghi, Ahmad (2021), Fundamentalist and Modernist Movements and Tendencies **[in Persian]**. Tehran: Rozne.
- Naeimiyan, Zabihollah (2007), The Contemporary Salafi Movement. F. Journal of Islamic Revolution Studies, Vol. 3 (No. 11), pp: 91-118.

- Nazarzadeh Oghaz, Abd Allah (2021) The political thought of Mohammad Reza Hekimi [in Persian]. The journal of Transcendent Politics, No. 31, pp: 158-174.
- Osman, Mohammad Fathi (1993), Salafism in the Inevitable, Salafism in Contemporary Societies [in Arabic]. Kuwait: Dar Al-Qalam.
- Pohly, Michael; Duran, Khalid (2006), Osama bin Laden und der internationale Terrorismus [in Persian]. Translated by Hooman Vatan-khah, Tehran: Karavan.
- Qaneei, Mohamad; Eslami, Saeid; Soleimani Poorlak, Fatemeh. (2020). A Comparison Between the Attitude to the Concept of Jihad in Salafism and New Salafism and Its Impact on Political Transformations in the Middle East. Scientific-Research Quarterly Siasat-e Motalieh, Vol. 8 (No. 28).
- Sasani, Mohammad. (2017). Investigating the Conceptual Transformation of Ummah in Jihadi Salafism to Takfiri Neo-Salafism and its Impact on the Arab Middle East [in Persian]. Quarterly Journal of Foreign Policy, Vol. 35 (No. 1), pp: 33-52.
- Sayed Qutb (2018), Signs of the Path [in Persian]. translated by Mahmoud Mahmoudi, Tehran: Ehsan Publications.
- Shams, Seyyed Mohammad Hossein; Kristo-Nagy, Istvan (2019), Al-Qaeda: Tracing the Ideological Foundations [in Persian]. Sepehr-e Siyasat Quarterly, Vol. 6 (No. 19), pp. 1-26.
- Soleimani, Kayvan; Parsania, Hamid; Bozri-Nejad, Yahya (2022), The epistemological foundations and social contexts of Mohammad Reza Hekimi's theory of justice [in persian]. Journal of Studies in Contemporary Muslim Thought, Vol. 7 (No. 13), pp: 143-174.
- Tavakkoli, Saeed (2010), Terrorist Recruitment with an Emphasis on Al-Qaeda [in Persian]. Afagh-e Amniyat Quarterly, Vol. 3 (No. 6), pp. 51-74.
- Wolosky, Lee S. (2003), Testimony of Lee S. Wolosky. National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. Retrieved 1 Aug 2025. Link: https://9-11commission.gov/hearings/hearing1/witness_wolosky.htm

---

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

